

MARCUSE JA KULTTUURITEOLLISUUS

Viime vuonna kuollut Herbert Marcuse (1898-1979) ei tuotantonsa missään vaiheessa keskittynyt erityisesti kulttuuriteollisuuden kysymyksiin, vaan pääteoksissaan hän mm. uudelleen arvioi Hegelin merkitystä (Marcuse 1941), kehitti Freudin kulttuuriteoriaa (Marcuse 1955) tai tutki teollisen yhteiskunnan yksilöteistä tietoisuutta (Marcuse 1964). Seuraavassa kuitenkin yritetään hahmotella hänen panostaan Frankfurtin koulukunnan kulttuurikritiikissä.

I

Yksi esimerkki Marcusen ansiottomasta aliarvotuksesta kulttuurikritiikkona on se, että Martin Jay viittaa mainion *The Dialectical Imagination* -teoksensa (Jay 1973, 173-218) esitteikkateoriaa ja massakulttuurianalyysia käsittelevässä luvussa vain ohimennen Marcuseen. Päähuomion saavat Benjamin sekä luonnollisesti Adorno (ja osin Horkheimer).¹

Vuonna 1937 *Zeitschrift für Sozialforschung*-sa, Frankfurtin instituutin aikakauskirjassa julkaistu artikkeli 'Kulttuurin affirmatiivisesta luonteesta' (Marcuse 1937) kokosi yhteen sellaisia teemoja, jotka ovat yhteisiä koko kriittiselle teorialle. Tässä artikkelissa ajatus nykyaikaisen porvarillisen yhteiskunnan kulttuurin erityisestä luonteesta on keskeisesti esillä. *Affirmatiivisella kulttuurilla* Marcuse

tarkoittaa "porvarillisen eepokin kulttuuria, joka oman kehityksensä kuluessa johti henkisen ja sielullisen maailman segregatioon sivilisaatiosta, itsenäisenä arvon valtakuntana, jota samalla pidetään korkeampana kuin sivilisaatiota" (mt., 95). Marcuse siis esittää, että porvarillisen yhteiskunnan myötä kulttuuri nostettiin reaali maailman yläpuolelle, jolloin syntyi 'puhdas taide', sielun ilmaisun alue, jota järki ei voi alistaa.²

Marcuse suhtautuu porvarillisen yhteiskunnan affirmatiiviseen kulttuuriin hyvin kriittisesti, koska sen tavoitteena ei ole *parempi* vaan *jalompi* maailma, koska se ei halua muuttaa maailmaa vaan yrittää saada aikaan muutoksen ihmisen sielussa. Marcuse, joka tässä vaiheessa piti Marxin poliittisen taloustieteen kritiikkiä analyysin perustana, kirjoitti, että affirmatiivinen kulttuuri *ylentää* ihmistä kuitenkin *vapauttamatta* häntä hänen tosiasiallisesta alemmuudestaan. Tässä juuri piilee sen affirmatiivisuus eli myöntävyys: kulttuuri pakenee todellisuuden ulkopuolelle, sisäiseen maailmaan.

Affirmatiivinen kulttuuri ei (Marcusen antamasta) nimestään huolimatta ole *yksinomaan* myöntävä - ja tämä on Marcusen (vrt. myös Adornon) kulttuuriteorian yksi ydinkohta. Marcusen näkemys on, että tietystä perspektiivissä klasinen porvarillinen korkeakulttuuri kaikessa epätodellisuudessaan, so. pidättäytyessään

puuttumasta vallitsevaan todellisuuteen, samalla loi reaaliselle maailmalle vastamaailman, piirsi yhteiskunnallisista tapahtumista *vastakuva* (Gegenbild). Tässä piili hänen mukaansa taiteen voima: vastakuva oli taiteen keino ilmaista fantasian ja utopian lävistämä vastamaailma todeksi, toivotuksi, ja vastaavasti tuomita todellinen maailma. Taide, sielun alue (vastakohtana työnjaon, so. hengen ja järjen alueelle) näyttäytyy Marcusen analyysissä sfäärinä, josta porvarillisen käytännön järki - jota Marcusen myöhemmän analyysin valossa voitaisiin kutsua vaikkapa *teknologiseksi järjeksi* - ei saa otetta. Siksi taide on "kieltävän järjen ilmaus" (Marcuse 1964, 83) tai Adornon määritelmää käyttäkseni "yhteiskunnan yhteiskunnallinen antiteesi".³

II

Jos kohta porvarillinen yhteiskunta synnytti taiteen antiteesi-luonteen suhteessa vallitsevaan todellisuuteen, on se Marcusen mukaan myös pystynyt hävittämään tuon vastakohtaisuuden eli *neutralisoimaan* taiteen. Tämä on tapahtunut vähitellen teknologisen järjen ja *kulttuuriteollisuuden*⁴ myötä. Kulttuuriteollisuuden aikakautta Marcuse tarkastelee teoksessaan *Yksiuolotteinen ihminen* (Marcuse 1964) ja erityisesti sen koimannessa luvussa (mt., 76-101). Hänen pääteesinsä on, että "teknologisen järjen edistys tuhoaa 'korkeamman kulttuurin' vastustavat ja transkendoivat ainekset" (mt., 76). Kyse ei hänen mukaansa ole varsinaisesti siitä, että korkeakulttuuri olisi alentumassa massakulttuuriksi, vaan siitä, että itse "todellisuus osoittaa tämän korkeamman kulttuurin vääräksi". Todellisuus pyyhkii siitä pois ne transkendoivat ainekset, "joiden ansiosta se muodosti todellisuuden *toisen ulottuvuuden*. Tämä *kaksiuolotteisen* kulttuurin hävittäminen ei tapahdu siten, että kielletään ja hylätään 'kulttuuriarvot', vaan siten että nämä arvot erittelemättä oksastetaan vallitsevaan järjestykseen ja että niitä summakaupalla jäljennetään ja pannaan näyttelä." (Mt., 76-77.)

Teknologinen järki palauttaa korkeakulttuurin takaisin aineelliseen kulttuurin sfääriin, jolloin sivilisaatio ja kulttuuri jälleen koh-

taavat toisensa - joskin 'vieraantuneessa' muodossa - ja jolloin kulttuuri alistuu kapitalisoituneen tuotannon ja vaihtoarvon logiikalle. Samalla kulttuuri *kadottaa totuusarvonsa*.⁵ Affirmatiivisen kulttuurin aikakaudella "taidenäyttely, konsertti, ooppera, teatteri olivat tarkoitetut luomaan ja herättämään todellisuuden toisen ulottuvuuden. Niissä käyminen vaati juhlallista valmistautumista; ne katkaisivat ja ylittivät jokapäiväisen kokemuksen." (Mt., 83.) Teknologisen yhteiskunnan kulttuuriteollisuus kieltää kieltämisen, se poistaa porvarillisen yhteiskunnan alkuvaiheille ominaiset 'aristokraattiset' ja sikäli arkaaiset kulttuurin etuoikeudet ja samalla tuhoaa taiteen sisällöllisesti. Teokset yhdistetään saumattomasti tähän yhteiskuntaan, jolloin ne "muuttuvat mainoksiksi - ne myyvät, lohduttavat ja kiihottavat" (mt., 83).⁶

Marcuse kirjoittaa, että teknologinen yhteiskunta *torjuu sublimaation* eli 'jalostumisen'. Hän kehittää *Yksiuolotteisessa ihmisessä* ajatusta siitä, kuinka *taiteellinen vieraantuminen*, so. vieraantuneen olemassaolon tietoinen transkendenssi,⁷ on todellista sublimaatiota, koska se "luo kuvia olosuhteista joita on mahdoton sovittaa yhteen vallitsevan todellisuusperiaatteen kanssa mutta jotka, kulttuurisina kuvina, muuttuvat suvaittaviksi ja jopa kohottaviksi ja hyödyllisiksi" (mt., 90). Kulttuuriteollisuus torjuu tämän sublimaation ja korvaa välittyneen tyydytyksen välittömällä. Se sulattaa mielihyväperiaatteen todellisuusperiaatteeseen, vapauttaa (vapaamielistää) sukupuolisuuden - mutta ainoastaan 'yhteiskunnallisesti rakentavissa' muodoissa. Se kutistaa eroottisen kokemuksen ja tyydytyksen seksuaaliseksi, ja näin tehdessään se vähentää sublimaation tarvetta. Teknologisessa yhteiskunnassa tyydytys tapahtuu tavalla, joka on omiaan synnyttämään alistuneisuutta: tuloksena on sopeutettu mielihyvä. Klassisessa taiteessa sukupuolisuus näyttäytyy johdonmukaisesti sublimoidussa, hyvin välittyneessä muodossa, jolloin täytyminen on yhteiskuntamoraalin tuolla puolen ja siten vallitsevan todellisuusperiaatteen saavuttamattomissa. Tänään sukupuolisuus on vapautettu sublimoinneista ja kulttuuri tuotteet ovat es-

tottomampia, suorasukaisempia ja realistisempia. Mutta tällöin ne eivät enää kiellä yhteiskuntaa, ja siksi ne ovat Marcusen mielestä täysin vaarattomia. Suora esitystapa, välittömyys, ei jätä sijaa fantasialle ja utopialle - näin hän väittää.⁸

III

Marcusen kulttuurikritiikki liikkuu esimerkiksi Adornoon verrattuna hyvin yleisellä tasolla. Marcuse tarkastelee oikeastaan vain teknologisen järjen (vrt. Horkheimer & Adorno 1944, 120-121) sekä erityisesti yhteiskunnallisesti ohjatun seksuaaliteetin ilmauksia kulttuurissa. Sen sijaan hän ei eksplisiittisesti käsittele kulttuuriteollisuuden syntyperustaa, työn ja vapaa-ajan sekä yksityisyyden ja julkisuuden muuttunutta suhdetta, ei kulttuurin vastaanottajien - tai ehkä pikemmin 'kuluttajien' - passiivista voimattomuutta ei kulutusta luonnehtivaa 'hajamielistä huvittuneisuutta' (*Zerstreuung, distraction*; ks. Horkheimer & Adorno 1944). Marcuse ei harjoita konkreettista kulttuuriteollisuuden analyysiä. Horkheimerin & Adornon tapaan hän kuitenkin analysoi kulttuuriteollisuuden manipuloivaa luonnetta, sitä kuinka kulttuuriteollisuus eliminoi kaikki todellisuuden ylittämisen elementit.⁹

Jos haluaa suhteuttaa *Yksilönteisen ihmisen* kulttuurianalyysiä siihen analyysiin, jonka Marcuse esitti miltei 30 vuotta aiemmin artikkelissaan affirmatiivisesta kulttuurista, voidaan nähdä selvä jatkumo. Affirmatiivinen kulttuuri epärealistisuudessaan muodosti - kuten edellä todettiin - *todellisuuden vastakuvan*. Teknologisen yhteiskunnan massakulttuuri puolestaan menettää kykynsä todellisuuden ylittämiseen, ja siksi se yrittää olla *todellisuuden kuva* - näin Marcuse epäsuorasti väittää. Massakulttuuri on ainakin illusoorisesti realistista ja juuri siksi peruuttamattoman myöntävää.¹⁰

Vaikka tämä teesi onkin snobistinen, elitistinen ja yksipuolinen ja vaikka se sivuuttaa ne mielestäni varteenotettavat mahdollisuudet luoda 'toista ulottuvuutta' eli vallitsevan todellisuuden kieltämistä kulttuuriteollisuudessa esimerkiksi ironian avulla,¹¹ ei Marcusea tule unohtaa tutkiessamme aikamme kulttuurisia

Horkheimerin isällisessä syleilyssä Marcuse, Adorno ja Habermas.

ilmiöitä. Näyttää nimittäin siltä, että juuri 'realismin' - vai pitäisikö puhua 'konkreettisuudesta'? (vrt. Pietilä 1979, 10-11) - pohjalta ponnistavat tuotteiden tavarasteettinen työstö sekä kyky vastata oman aikamme kuluttajien käyttöarvovaatimuksiin.

Heikki Hellman

Viitteet

- 1 Tässä suhteessa parempi on Araton & Gebhardtin (1978) toimittama lukemisto, jossa on pitkäkökö johdatus Frankfurtin koulukunnan kulttuurikritiikkiin (mt., 185-224). - Lisäksi tulee muistaa, että Marcuse julkaisi pari vuotta ennen kuolemaansa *The Aesthetic Dimension* -nimisen teoksen (Marcuse 1978), johon tämän kirjoittajalla ei valitettavasti ole ollut mahdollisuutta tutustua. Sikäli kuin kyseinen teos toisi lisävalaistusta Marcusen kulttuuriteollisuuskritiikkiin, jää käsillä oleva katsaus puutteelliseksi. - Mainittakoon, että katsaus on syntynyt Lauri Mehtosen Tampereen

- yliopistossa syksyllä -79 ja keväällä -80 pitämien Marcuse- ja kulttuuriteollisuus-tuontojen innoittamana.
- 2 Vrt. Max Horkheimer (1941, 273) on kirjoittanut tästä esteettisen sfäärin itsenäistymisestä artikkelissaan 'Taide ja massakulttuuri'.
- 3 Tämän nimenomaisen väitteen kieltää unkarilaissyntyinen Arnold Hauser mammuttimaisessa *Soziologie der Kunst* -teoksessaan (Hauser 1974, 99-100). Hän esittää, että antagonismeja on vain sekä taiteen että yhteiskunnan *sisällä* muttei niiden *välillä*: "Taide ja yhteiskunta ovat kaksi eri muttei kuitenkaan erossa olevaa realiteettia toistensa rinnalla. (...) Ne ovat kuin ruumis ja sielu, erottamattomat, kuitenkin ilman yhteistä päämäärää ja tavoitetta. (...) Taide ei ole yhteiskunnan 'negaatio' eikä 'tämän negaation negaatio'; yhteiskunta ei kumoa taidetta, vaan taide sopeutuu yhteiskunnan muiden komponenttien kokonaisuuteen." Tällä Hauser tarkoittaa sitä, että taide ja yhteiskunta kussakin yhteiskunnassa *vastaa-avat toisiaan*. Viime kädessä Adornon ja Hauserin ero ei ehkä olekaan sovittamaton: näyttää siltä, että ensin mainittu puhuu lähinnä porvarillisen yhteiskunnan taiteesta, kun taas viimeksi mainittu yleisestä historiallisesta periaatteesta. Voitaisiin ajatella, että kapitalismin oloissa taide vastaa kapitalismin todellisuutta asettumalla sen negaatioksi.
- 4 Vrt. Marcuse ei käytä 'kulttuuriteollisuus'-termiä, toisin kuin Horkheimer & Adorno (1944), jotka termin ensimmäisinä ottivat käyttöön. Se, ettei termiä eksplikoida, ei kuitenkaan merkitse, etteikö 'kulttuuriteollisuus' olisi kategoriana läsnä implisiittisesti. - 'Massakulttuurista' Marcuse sen sijaan puhuu useissa eri kohdissa.
- 5 Vrt. Adornon samantapaiseen analyysiin (Adorno 1968, 235-236). Hänen mukaansa taide muuttuu *ideologiaksi*, vääräksi tietoisuudeksi silloin, kun taiteelliset tuotosuhteet alistavat tuotantovoimia. - Saksalaisen kulttuurikritiikin perinteeseen liittyvät myös säveltäjä ja musiikkiteoreetikko Hanns Eislerin kirjoitukset, joista ilmestyi vastikään kiinnostava suomenosvalikoima. Eräässä esseessään Eisler (1948, 128) analysoi sitä suurta kulttuurista murrosta, joka johti 'todan taiteen' (*wahre Kunst*) muuttumiseen taidetavaraksi (*Ware Kunst*). - Vrt. sanaleikkejä harrastaa myös Arnold Hauser (1974, 301). Hän kuvaa taiteen muuttumista tavaraksi käsitteparilla *was man braucht* - *was man kauft*.
- 6 Marcuse kirjoittaa, että kun Bach, Hegel, Marx, Baudelaire ym. herätetään henkiin 'klassikkoina', heiltä riistetään heidän vastustava voimansa, toinen ulottuvuus. - Vrt. Enzensbergerin (1962, 31-33) samantapaiseen analyysiin saksalaisen taskukirjatutannon ideologiasta.
- 7 'Vieraannutettujen vieraannuttamiseen' pyrkivät omalla tavallaan jo 20-30-luvulla Bertolt Brecht teatterin ja Alfred Döblin kirjallisuuden puolella. Tietyistä yhtäläisyyksistä huolimatta heidän ideansa poikkeavat huomattavasti Marcusen 60-luvun näkemuksista. - Vrt. myös Adornon estetiikka-ideaalin kohdalla (josta ks. esim. Sironen 1980) voidaan puhua vieraannuttamispyrkimyksestä. Hänen ihanteenaan oli 'vaikea taide' - esimerkiksi musiikissa Schönbergin kehittämä 12-säveljärjestelmä ja ylipäänsä moderni musiikki - koska se ei alistata taiteen vastaanottajan tuotantovoimia eli reseptiokykyä, vaan päinvastoin asettaa sille entistä suurempia vaatimuksia.
- 8 Tässä Marcuse kehittää aluperin Freudilta peräisin olevia ideoita, joiden perusteellisemmän esityksen voi löytää teoksesta *Eros and Civilization* (Marcuse 1955), jossa hän käsittelee mm. 'täyttymyksen esteettistä ulottuvuutta' (ks. mt., 172-196). - Vrt. Freud esitti esimerkiksi teoksessaan *Ahdistausta kulttuurimme* (Freud 1930) - jonka nimi muuten voisi yhtä hyvin olla 'Eros ja sivilisaatio' - että taide on huomattava *korvike tyydytyksen* muoto, subliimi keino lievittää viettien tyydytyksen torjumisesta aiheutuvaa tuskaa. Hän kirjoittaa seuraavasti: "Ensi sijalla (...) kuvitelmaton tyydytyksistä on taidenautinto, jonka kokeminen taiteilijan välityksellä käy mahdolliseksi niillekin, joilta puuttuu omakohtaista luovaa lahjakkuutta. Joka pystyy ottamaan vastaan taiteen antamia vaikutteita, arvostaa ne verrattomaksi mielihyvän ja lohdun lähteeksi. Kuitenkin taiteen synnyttämä lievä narchoosi pystyy vain hetkeksi päästämään meidät elämän ahdingoista; se ei jaksakaan painaa todellista kurjuutta unohduksiin." (Mt., 19; suomennosta korjattu.) - Freud näyttää kuvaavan sitä taidetta, jota Marcuse kutsuu 'affirmatiiviseksi' eli sitä joka vielä toimii sublimaationa. Hän ei vielä tuntenut massakulttuurin maailmaa, jonka suoraa esitustapaa esim. Dan Steinbock (1980, 181-229) kiinnottaisalla tavalla analysoi. Steinbockin kohteena on *Lauantai-illan huumaa* -elokuva ilmentämä ja kuvaama narstittua ihmistyyppi.
- 9 Marcuse (1964, 35) kirjoittaa seuraavasti: "Tuotantokoneisto ja sen tuottamat tavarat ja palvelukset 'myyvät' tai pakolla tarjoavat koko yhteiskuntajärjestelmää. Joukkokuljetus- ja joukkotiedotusvälineet ja sellaiset hyödykkeet kuin asunto, ruoka ja vaatetus samoin kuin viihde- ja tiedotusteollisuuden vastustamaton tuotanto on kytketty tuomaan mukanaan tiettyjä asenteita ja tapoja (...) jotka sitovat kuluttajan enemmän tai vähemmän miellyttävästi tuottajaan ja tämän kautta kokonaisuuteen. Tuotteet indoktrinoivat ja manipuloivat; ne edistävät väärää tietoisuutta, joka on täysin immuuni omalle vääryydelleen."
- 10 Vrt. mainitussa estetiikan erityiskysymyksiä käsittelevässä teoksessaan Marcuse (1978, 45-46) viittaa siihen, että tosi taide tarjoaa ainoastaan *lupauksen* - eikä siis täytä mitään lupaa, ja siksi se on aitoa taidetta. Saman logiikan mukaisesti Steinbock (1980, 199) esittää, että taiteen etuoikeus on *petos*, kun taas massakulttuurin tunnusmerkki on *itsepetos*: se väittää myös voivansa täyttää lupauksen.
- 11 Esimerkiksi elokuvan - taiteenlajin jonka Adorno oli valmis tuomitsemaan täysin - puo-

lelta voidaan löytää kokonainen kulttuuri-teollisuuden itseironian maailma. Vaikka esimerkiksi James Bond -filmejä voidaan katsoa 'puhtaana viihteenä' ja ottaa niiden välittämät asenteet 'todesta', ei kriittinen katsoja voi olla aistimatta niiden kaltaisesta poparteesta esiin pistävää ironian tai parodian pukinsorkkaa, joka saa todellisuuden näyttäytymään banaalissa tai naurettavassa valossa - ts. todellisuus saa kuin saakin 'toisen ulottuvuuden'.

Kirjallisuus

ADORNO, Theodor W. Ensyklopediskt stickord 'Musiksociologi'. Teoksessa ADORNO, Theodor W. *Inledning till musiksociologin. Tolv teoretiska föreläsningar*. Kristianstad, Bo Cavefors Bokförlag, 1976 (1968), s. 231-241.

ARATO, Andrew & GEBHARDT, Eike (eds.). *The Essential Frankfurt School Reader*. Oxford, Basil Blackwell, 1978.

EISLER, Hanns. Modernin musiikin yhteiskunnallisia peruskysymyksiä. Teoksessa EISLER, Hanns. *Kirjoituksia musiikista*. Helsinki, Love-Kirjat, 1980 (1948), s. 127-136.

ENZENSBERGER, Hans Magnus. Kulttuuri kulutus-tavarana: taskukirjatuotannon analyysi. Teoksessa ENZENSBERGER, Hans Magnus. *Mitä on olla saksalainen*. Helsinki, Otava, 1971 (1962), s. 19-48.

FREUD, Sigmund. *Ahdistava kulttuurimme*. Helsinki, Weilin+Göös, 1972 (1930).

HAUSER, Arnold. *Soziologie der Kunst*. München, C.H.Beck Verlag, 1974.

HORKHEIMER, Max. Art and Mass Culture. Teoksessa HORKHEIMER, Max. *Critical Theory. Selected Essays*. New York, Seabury Press, 1972 (1941), s. 273-290.

JAY, Martin. *The Dialectical Imagination. A History of the Frankfurt School and the Institute of Social Research 1923-1950*. Paperback Edition. London, Heinemann, 1976 (1973).

MARCUSE, Herbert. The Affirmative Character of Culture. Teoksessa MARCUSE, Herbert. *Negations: Essays in Critical Theory*. Boston, Beacon Press, 1955 (1937).

MARCUSE, Herbert. *Reason and Revolution. Hegel and the Rise of Social Theory*. New York, Oxford University Press, 1941.

MARCUSE, Herbert. *Eros and Civilization. A Philosophical Inquiry into Freud*. Boston, Beacon Press, 1955.

MARCUSE, Herbert. *Yksilötteinen ihminen. Teollisen yhteiskunnan tarkastelua*. Helsinki, Weilin+Göös, 1969 (1964).

MARCUSE, Herbert. *The Aesthetic Dimension. Toward a Critique of Marxist Aesthetics*. Boston, Beacon Press, 1978.

PIETILÄ, Kauko. Joukkotiedotuksen yhteiskunnallisista funktioista. *Tiedotustutkimus*, 2 (3-4), 1980, s. 3-17.

SIRONEN, Esa. Mitä on edistykellisyys musiikissa. Theodor W. Adornon musiikkisosiologian tarkastelua. *Kulttuurivihkot* 5/1980, s. 41-46.

STEINBOCK, Dan. *Sisäistetty herruus. Politi-soituneen luonteenrakenteen kritiikkiä; Taiteellisen tutkimuksen kokeilu*. Helsinki, Otava, 1980.